

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КЛАСТЕРНОЇ МЕРЕЖІ

У контексті сучасних світових економічних відносин інтенсивність економічного розвитку, зростання конкурентоспроможності регіонів та держави має здійснюватися за рахунок впровадження новітніх ринкових механізмів, здатних компенсувати стихійні деструктивні процеси. Для України кластеризація є одним із способів розвитку економіки та її належного рівня у системі світових економічних відносин. На сучасному етапі відбувається збільшення активності в рамках кластерних ініціатив. Згідно з міжнародним досвідом, значні зміни в організації виробництва як на національному, так і на міжнародному рівнях сприяють створенню територіально-галузових та інтеграційних об'єднань, тобто кластерів. В умовах посилення конкуренції на національних ринках товарів, праці і капіталу економічним пріоритетом для суб'єктів України стає підвищення конкурентоспроможності регіональних господарств. Формування кластерів на території регіону дозволяє вирішувати не тільки галузеві завдання, але і сприяє багатополлярному розподілу точок зростання по території регіону, і тим самим забезпечує рівномірність і збалансованість просторового розвитку. Реалізація кластерної політики може дати потужний поштовх розвитку як основних, так і супутніх видів діяльності регіонах. Використання інноваційних технологій в рамках кластера дозволить значною мірою посилити економічний ефект від їх впровадження і тим самим поліпшити добробут населення більшості регіонів.

Кластери визнані ключовими економічними драйверами і являються цінним джерелом інновацій та знань. Теоретичні засади кластерного розвитку та особливостей кластерних активностей висвітлено таких у роботах М. Дельгадо, М. Портера, С. Стерна [1]. Сучасні тенденції щодо активізації кластерних ініціатив та основні особливості генезису кластеризації представлені К. Кетлесом, С. Прочівом [2]. В роботах Ф. Неффке, М. Хеннінга, Р. Бошма [3]

висвітлено особливості поступового формування кластерів на основі культури, взаємної адаптації й сфери своєї компетенції, зазначено, що даний процес потребує високого рівня організації та самоорганізації його потенційних учасників. Однак, на даному етапі розвитку процесу кластеризації теорія ще не дає достатніх відповідей щодо конкретних ресурсів розвитку кластерів, а також особливостей створення моделей підтримки кластерів.

Метою статті є дослідження особливостей формування кластерів, основних ресурсів та особливостей формування дорожньої карти розвитку кластерів для формування пріоритетних шляхів регіонального розвитку.

Сучасні кластерні стратегії розглядають кластери як бізнес-екосистеми, які мають регіональний вимір, але включають в себе безліч зацікавлених сторін, включаючи створені підприємства, стартапи, інвесторів, дослідні інститути та інше. Обсяг діяльності кластера зазвичай охоплює кілька взаємопов'язаних секторів і створює мережу гравців і діяльності. Крім того, кластери можуть стати ядром для подальшого зростання економічного розвитку, оскільки кластери часто демонструють самоефективні мережеві ефекти, наприклад, шляхом залучення венчурного капіталу, постачальників або постачальників послуг. Тісна взаємодія між членами кластеру може привести до більш високих темпів інновацій і, таким чином, зміцнити значимість кластера.

Кластери визнані ключовими економічними драйверами і являються цінним джерелом інновацій та знань. Кластерні ініціативи визначаються як важливі засоби регіональної конкурентоспроможності та позитивно впливають на членів кластерної організації. Кластери покращують операційну ефективність компаній, пришвидшують інновації, а також прискорюють формування соціального капіталу. Перехід української економіки на якісно новий рівень можливий за умови формування нових центрів економічного зростання, що дозволяють об'єднувати науковий, освітній та виробничий потенціал та забезпечують підвищення конкурентоспроможності підприємств, науково-дослідних організацій і освітніх установ, що надають мультиплікативний ефект на розвиток економіки, сприяють залученню інвестицій і створення нових робочих місць. Такими центрами можуть стати саме кластери. Кластер дає додаткові робочі місця, що створюють додаткову вартість. Слід зазначити, що в остаточному підсумку, не окремі підприємства, а саме кластери є носіями високої конкурентоспроможності. Кластерна політика може бути вдалою лише за сприяння місцевої та державної влади,

яка повинна створити для цього відповідні умови. Необхідна зміна наявного вектору економічних перетворень із боку влади та спрямування їх на розроблення, прогнозування та впровадження кластерної політики. Безумовно, лише зусилля влади не зможуть створити відповідних умов, але як складова частина платформи передумов мають велике значення. У цій частині, як наголошують науковці й практики [2; 13], варто спрямувати зусилля на три напрями (створення стимулів, забезпечення доступності інформації, розподілення влади та ресурсів), які ми вважаємо за доцільне корегувати та доповнити ще такими:

- формування кластерної стратегії;
- створення законодавчих передумов для кластерних ініціатив та реалізації стратегії;
- створення стимулів;
- послідовність і обґрунтованість дій влади, підвищення довіри до владних структур;
- державна підтримка та розподіл ресурсів. Найважливіші із цих напрямів у розгорнутому вигляді подано в табл. 1.

Таблиця 1

Напрями сприяння кластерним ініціативам через зміну вектору державної політики в Україні

Сфера	Опис кластерної ініціативи	Оптимальне рішення для України
Стимулювання кластероутворення	Ефективність будь-якого підприємства забезпечується людиною, що приймає рішення на основі інтересів (стимулів). Формування стимулів – одна з рушійних сил розвитку кластероутворення. Стимули повинні змінюватися і підсилюватися залежно від стадії виконання проєкту	Джерелом стимулів може стати більш активна участь суспільства та бізнесу у розробленні державної політики. Світова економіка та європейські стандарти спонукають до формування кластерів та створюють відповідну мотиваційну основу
Інформаційна основа кластероутворення	Для формування кластерів інформованість має бути повна як із боку учасників майбутнього кластера, так і з боку держави щодо ресурсів та витрат, необхідних для досягнення бажаних результатів розвитку регіону	Вибір й удосконалення інструментарію, пов'язаного з розвитком кластерів. Поліпшення регіональних показників на тлі поліпшення якості інформації, що сприятиме якісній кластерній політиці
Розподіл влади та ресурсів	Рішення, пов'язані з накопиченням прав суб'єктів, бізнесу та ресурсів, визначають не лише кластерну, а й регіональну політику	Децентралізація у розподілі ресурсів та прийнятті рішень владою та бізнесом в Україні сприятиме формуванню кластерної політики та відповідного механізму управління

Реалізація поданих у табл. 1 напрямів приречена на невдачу без відповідним чином організованих наукових досліджень, які безпосередньо не належать до компетенції влади, але підтримуються і стимулюються нею. Саме вони мають стати основою для реалізації вищенаведених напрямів. Останніми роками кластерні концепції дедалі частіше використовувались як інструмент для посилення регіональної економіки. Хоча кластери є важливою частиною економіки різних регіонів країн по всьому світу на різних етапах розвитку, вони також є важливими показниками для розуміння та вирішення економічних завдань, засобом для оптимізації структури економіки, адже кластери є важливими детермінантами економічних показників (існує сильний зв'язок між заходами посилення кластерів та процвітання регіонів). Європейський розвиток багато в чому залежить від кластеризації, а активна інтеграція України Європейський простір актуалізує дане питання. В Європі налічується близько 2500 потужних кластерів. Кластерні ефекти стають видимими, коли наявність пов'язаних галузей у певному місці досягає критичної маси. Близько 45% усіх зайнятих у торгових галузях розташовано в кластерах. Працівники кластерів заробляють в середньому на 11% більше заробітної плати, ніж їх колеги в тих же галузях, розташованих поза кластерами. Це відображає більш високу продуктивність, яку компанії можуть досягти в кластері. Потужні кластери повідомляють про зростання робочих місць на рівні 0,2% щорічно в посткризовий період, тоді як за межами кластера відбувається скорочення робочих місць в середньому на 1,7% [1].

Кластерний підхід надає переваги з точки зору ефективності втручання на рівні фірми, тобто підтримки діяльності окремих компаній, активні дії на кластерному рівні можуть створити більші важелі та цим досягти успіху більшої кількості фірм [4]. Що стосується втручання на рівні промисловості, то кластери уникають багатьох викривлень, пов'язаних з постачальниками, які часто виникають у виробничо-збутових ланцюжках. Щодо політики в масштабах всієї економіки, то дії на кластерному рівні можуть бути більш цільовими для конкретних питань, з якими стикаються компанії в наборі суміжних галузей, тим самим підвищуючи ефективність та зменшуючи витрати. Кластери та кластерні ініціативи повинні відігравати важливу роль у системних інноваціях, зокрема, при будь-яких промислових перетвореннях, які радикально змінюють бізнес-моделі та сприяють організації ланцюжків доданої вартості.

Європейська Комісія в Стратегії ЄС-2020 [5] акцентує увагу на питаннях, що стосуються інновацій, розглядаючи їх як основу

для розумного зростання. Здатність компаній впроваджувати інновації все більше залежить від їх здатності співпрацювати з іншими суб'єктами, включаючи конкуруючі підприємства. Слід зазначити, що сучасна економіка є мережею, і ланки даної мережі проникають у всі сфери економічного життя. Сильна та широко розвинена мережа внутрішніх та зовнішніх організацій, технічна та соціальна інфраструктура та ефективне стратегічне управління та кластеризація є чинниками, що визначають міжнародну конкурентоспроможність. Кластери можна визначити як інноваційні мережі [6]. Однією з необхідних умов для створення та розвитку мереж та кластеризації – є готовність до співпраці підприємств, що конкурують один з одним на щоденній основі.

Важливим аспектом економічної політики України стає стратегія створення вертикально інтегрованих компаній, здатних забезпечити виживання, а в перспективі – і розвиток промислово-технологічного потенціалу країни. Створення такої поліструктурності соціально-економічних систем вимагає розробки економічної стратегії, що спирається на нові ідеї і принципи, що дозволяють отримати найбільший системний ефект, чим і являється кластеризація [7].

Головне, що дають кластери, – це можливість для бізнесу і для регіону розвиватися не за інерцією. Однак, важливо розуміти, що кластери можуть принести результати лише тоді, коли вони вписані в ширший контекст стратегій регіонального розвитку, тобто в контекст розвитку розумних спеціалізацій. Кластерна форма організації інноваційної діяльності призводить до створення особливої форми інновації – сукупного інноваційного продукту, яка являє собою сукупність базисних нововведень, сконцентрованих на певному відрізку часу і в певному економічному просторі. Саме такі інновації являються продуктом діяльності всіх учасників кластера, що дозволяє прискорити поширення мережевих зв'язків і підвищити ефективність діяльності регіону. Створення регіональних кластерів слід розглядати у розрізі створення «точок зростання» регіону.

В інформатизованому світі акценти зміщуються, при цьому для формування кластерів необхідне активне застосування технологій, які дозволяють сформувати «загальну картину» функціонування регіональних економічних систем в цілому. Співпраця в рамках регіональних та міжрегіональних кластерів стає все більш необхідною, але при цьому існує деяка можливість втрати самостійності стейкхолдерів і, як наслідок, зниження їх ділової ініціативності (здатності до формування самостійної лінії поведінки на ринку, до

освоєння нових товарів, нових технологій та ін.). Як наслідок, у ряді країн в останні десятиліття «кластерні стратегії» будуються на центрах ділової активності та концентрують зусилля на підтримці існуючих кластерів і створенні нових мереж компаній, які раніше не контактували між собою.

При цьому, враховуючи українські реалії та відсутність поступового розвитку кластерів, держава має акцентувати увагу на випереджаючому розвитку та не тільки сприяти формуванню кластерів, але й самою стати активним учасником мереж. Наприклад, впровадження електронного урядування є запорукою інтегрування державного управління до мереж. Електронний уряд стосується не тільки технологій, а також передбачає перебудову державного сектору, бізнес-процесів, людей та культури для забезпечення успішного досягнення е-уряду. Багато проєктів в минулому не вдалося, тому що орієнтація проєктів на бізнес-процеси, які спричинили значні зміни, але не зачіпали інших аспектів. Необхідно створення нової ролі держави, оновлення бізнесу та інформатизації для сприяння побудові мереж, доступу до технологій та скороченню транзакційних витрат.

Формування і розвиток кластерів виступає найважливішим фактором економічного зростання, адже забезпечення можливості постійного зростання продуктивності буде завжди актуальним, тому що чим більше розвинена економіка, тим більшого значення набувають інновації в продукції, послугах і методах виробництва для підвищення конкурентоспроможності регіонів та країн у цілому.

Отже кластер має стати осередком поширення нової моделі культури, в якій досягатиметься соціальний ефект, що буде виражений у створенні нових робочих місць, задоволенні споживачів якістю товарів і послуг та підвищенням добробуту в цілому; та відбуватиметься інтенсивний розвиток підприємницьких структур, збільшення кількості яких в свою чергу позитивно позначиться на дохідній частині бюджетів усіх рівнів. Кластерний підхід може стати інструментом забезпечення високих темпів економічного зростання і диверсифікації економіки.

Через високий рівень кластеризації економічної діяльності країн світу при створенні сучасної моделі розвитку України, доцільним є ознайомлення з досвідом становлення кластерних мереж інших країнах. Особливого значення для України набуває вивчення досвіду постсоціалістичних країн та країн Східної Європи, серед яких Хорватія, Словаччина, Литва, Угорщина. До цього, вищезна-

чені країни є новими членам ЄС, що також вказує на доцільність дослідження досвіду та моделей кластеризації саме в даних країнах.

Що стосується формування кластерних утворень, досвід європейських країн, таких як Хорватія та Словаччина, вказує на зміщення акцентів на ключові 4Р – план, люди, процеси і проекти (рис. 1) [9].

Рис. 1. Підхід «4 Р» у формуванні кластерів (розроблено авторами на основі джерела [10])

Що стосується України, то підтримка кластерів повинна бути побудована на цільовому підході до заснування та підвищення інституційної спроможності низки структур управління кластерами на регіональному рівні. Ці структури управління кластерами повинні об'єднувати ключові зацікавлені сторони з приватного і державного сектору та наукових кіл, надавати послуги, зокрема, сфері розвитку бізнесу та інтернаціоналізації, створення стартапів і підтримки інновацій, розвитку відповідних навичок та інфраструктури.

Крім того, кластеризація має передбачати чітку координацію та механізми обміну, що дозволить забезпечити створення синергії

між регіональними кластерами [10] (наприклад, загальний брендинг, тренінги для організації кластера тощо). Реалізація процесу створення мереж в Україні повинна розпочатися з підтримки пілотних кластерів. Процес створення кластерних мереж має бути заснований на розподілі ролей між державним та приватним сектором, а також між рівнями державного управління, що зможе стати своєрідною моделлю для впровадження майбутніх ініціатив. У рамках даного підходу можна зобразити покрокову модель кластеризації.

Спираючись на досвід європейських країн, перший етап для впровадження кластеризації на Україні має полягати в тому, щоб отримати якомога точнішу картину ситуації кластера, як центру розвитку на місцях. Інформація, яка доступна в кластері, зазвичай фрагментована, нецентралізована та сумнівна щодо точності, обґрунтованості та часу. Для здійснення даного етапу в українських реаліях слід акцентувати увагу на проведенні досліджень на регіональному рівні з метою отримання інформації та ґрунтувати визначення конкурентоспроможних галузей на основі старт-спеціалізацій та більшої додаткової вартості. Мета даного етапу – досягти такої позиції, де можна було б прийняти рішення щодо вибору того, в яких галузях повинні бути зосереджені пілотні проекти кластерів [11].

Формування кластерів потребує залучення моделі потрійної спіралі. В рамках побудови кластерних мереж на Україні, метою діяльності даної моделі має стати об'єднання основних учасників (освіта-наука-бізнес-громадськість) у розвитку кластера, як це передбачено сучасною міжнародною передовою практикою. Направлена діяльність підприємств приватного сектору, академічних кіл та інститутів розвитку, а також державних міністерств та відомств формує правильний баланс для створення кластерів. Наприклад, у Хорватії на даному етапі проводилась низка експериментальних галузевих зустрічей, які були організовані через Міністерство економіки.

У процесі цих зустрічей було створено спільний форум для активістів кластерів, що представляли кожен з трьох елементів потрійної спіралі. Україна також може організовувати такі зустрічі на даному етапі з метою визначення та обрання інноваційних можливостей, які можуть бути використані для формування спільних кластерних проектів [12].

Щодо створення менеджменту, на даному етапі пропонується проведення галузевих зустрічей та обрання лідерської групи, ґрунтуючись на принципі четверної спіралі. Режим лідерської групи має

представляти собою процес об'єднання представників та інтересів різних секторів.

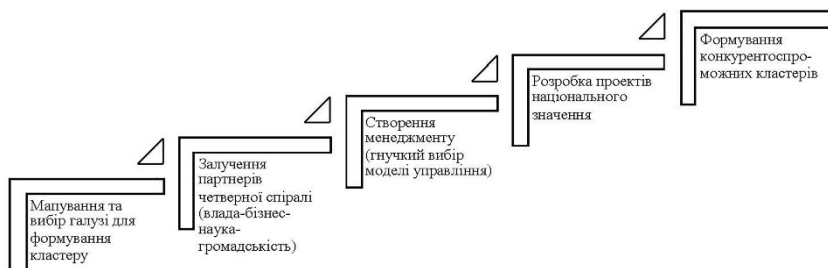

Рис. 2. Дорожня карта формування кластерів для України (розроблено авторами на основі джерела [11])

Щодо наступного етапу, його метою є згуртування навколо перспективних, амбітних масштабних проектів, які б вимагали від сектора та спіралі синергії, і якщо це буде реалізовано, це матиме величезний вплив на функціонування сектора та успіх сектора у майбутньому.

Формат даних проектів – «просторові можливості» сектора, де запропоновано список бізнес-ідей, які відображають потенціал різного ступеня, які потім розвиваються, удосконалюються до проектів загальнодержавного значення в першу чергу через їх масштаби, амбіції та їх потенціал для впливу на сектор, а також на національний економічний рівень.

Створення списку потенційних бізнес-ідей, які б привернули увагу, зробили б кластери конкурентоспроможними.

Насамкінець, етап формування конкурентоспроможних кластерів – досягнута точка в процесі, за допомогою якої структура зародкових кластерів повинна бути формалізована і закріплена.

Щодо сучасних кластерних мереж, то слід відзначити Європейську платформу кластерного співробітництва, що являє собою майданчик для розвитку міжкластерної взаємодії, який дозволяє міжкластерним організаціям знайти потенційних партнерів для міжнародного співробітництва та забезпечує доступ кластерів до міжнародних ринків [13]. Дана платформа об'єднує понад 950 європейських кластерних організацій та орієнтована на пошук партнерів за чотирма рівнями: галузевий, міжнародний, національний, регіональний. Розглянемо COSME в якості моделі підтримки кластерів:

в рамках даної моделі існує певний перелік підпрограм із, що фінансуються коштами програми COSME, серед цих програм є, наприклад: Європейська мережа підприємств (EEN), Еразмус для молодих підприємців, Інтернаціоналізація кластерів МСП, Розвиток туризму, Полегшення доступу до державних закупівель та багато інших підпрограм (табл. 2).

Таблиця 2

Приклад переліку конкурсів в рамках моделі підтримки кластерів на 2018 роки
(узагальнено авторами на основі джерела [14])

№ з/п	Назва проекту	Організація, що впроваджує	Бюджет	Умови фінансування
1	Європейська мережа підприємств (EEN)	COSME	57,2 млн євро	Покриття видатків проекту: 100%. Сума розподіляється між 60 заявниками, що перемогли у конкурсі
2	Європейська платформа співробітництва кластерів	COSME	5,5 млн євро	Покриття видатків проекту: 100%
3	Європейська програма «Cluster excellence»	COSME	900 тис. євро	Покриття видатків проекту: 75% Сума розподіляється між 6-8 заявниками, що перемогли у конкурсі
4	Інноваційний та технологічний розвиток легкої промисловості (одяг, взуття, виробу зі шкіри)	COSME	3 млн євро	Покриття видатків проекту: 100%
5	Підтримка розбудови інституційної спроможності об'єднаної територіальної громади	ГО «Інститут громадянського суспільства»	Близько 900 тис. євро	Відбувається за фінансової підтримки «Вестмінстерської фундації за демократію» (Лондон, SW1P 1RT, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії)
6	Молодіжний кластер органічного бізнесу об'єднаної територіальної громади	ГО «Інститут громадянського суспільства»	760 тис. євро	Європейський Союз (через Представництво Європейського Союзу в Україні)

У рамках даної моделі Єврокомісія покриває 90 % видатків проекту, пов'язаних з його реалізацією. Підпроект – частина підпрограми, яка направлена на реалізацію окремої мети. Наприклад, в рамках підпрограми «Підвищення конкурентоспроможності пред-

ставників сфери туризму» можуть бути оголошені певні підпроекти, а саме розвиток туристичних кластерів, удосконалення політики в сфері туризму тощо. Загальний бюджет програми COSME на 2018 р. становить 699,2 млн євро.

Також слід акцентувати увагу на програмі Європейської підтримки малого та середнього бізнесу, що сприяє поліпшенню доступу до міжнародних ринків, зокрема всередині ЄС, а також на міжнародному рівні. Щодо Програми COSME – це набір тематичних підпрограм, реалізація яких покликана вирішити проблеми в сфері малого і середнього підприємництва, які пов'язані з доступом до фінансування, виходом на нові ринки та вдосконаленням внутрішніх бізнес-процесів та вдосконалити пріоритетні сфери національної економіки [14]. Важливою сферою діяльності є вихід на ринок ЄС та ринки партнерів програми (через Європейську мережу підприємств – Enterprise Europe Network, European cluster collaboration platform та ін.) Основною метою при цьому є сприяння розвитку кластерів з метою підвищення конкурентоспроможності та ресурсоемності підприємств, зокрема МСП, активізація співпраці кластерів через регіональні та галузеві програми та полегшення приєднання МСП до кластерів. Що стосується COSME, то оскільки фінансування для українських проектів поки недосяжне, дана програма – це не тільки можливість пошуку партнерів, це важлива платформа для моніторингу проектів та пошуку інформації.

Висновки. Як свідчить проведений аналіз, регіони України ще не готові до формування інноваційного типу кластерних структур, які функціонують в економічно-розвинених країнах. Незважаючи на розвиток кластерних ініціатив за роки незалежності нашої країни, ефективність вітчизняних кластерів є низькою. На основі аналізу доведено, що найбільшою перешкодою для ефективної кластерної політики та розвитку кластерних утворень є комплекс проблем, пов'язаних із владою та державною підтримкою, яка має ґрунтуватися на відповідним чином побудованих наукових дослідженнях. Виділено пріоритетні напрями сприяння кластерним ініціативам через зміну вектору державної політики в Україні: формування кластерної стратегії; створення законодавчих передумов для кластерних ініціатив та реалізації стратегії; створення стимулів; послідовність та обґрунтованість дій влади, підвищення довіри до владних структур; державна підтримка й розподіл ресурсів.

Використання кластерної концепції у реальній економіці України передбачає створення та розвиток кластерів, які повинні стати

новими точками її оновлення та зростання. Процес кластеризації в Україні має свої особливості, які не завжди відображають позитивну динаміку як кластера в цілому, так і його окремих учасників. Однією з цілей реалізації кластерної політики України є подолання різноманітних бар'єрів та «вузьких місць», які перешкоджають ефективній взаємодії підприємств та організацій, що входять до складу кластеру. До них слід віднести недостатній рівень організаційного розвитку, а саме відсутність ефективних організаційних структур управління кластерами.

Література

1. Delgado M., Porter M., Stern S. Clusters and entrepreneurship. *Journal of Economic Geography*. 2016. URL: <http://joeg.oxfordjournals.org/content/early/2016/05/28/jeg.lbq010.abstract> (дата звернення: 15.04.2018).
2. Ketels C., Protsiv S. Clusters and the New Growth Path for Europe, Working Paper. Vienna : WIFO, 2014. P. 59–63.
3. Neffke F., Henning M., Boschma R. How Do Regions Diversify over Time? Industry Relatedness and the Development of New Growth Paths in Regions. *Journal of Economic Geography*. 2011. P. 247–249.
4. European Cluster Observatory 2016, Cluster programmes in Europe. URL : <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/12925> (дата звернення: 15.04.2018).
5. European Commission, EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels : EEA, 2010. P. 28–31.
6. Miles R.E., Snow Ch.C. Causes of Failure in Network Organizations. *California Management Review*. 2012. Vol. 34(4). P. 53–72. doi: 10.2307/41166703.
7. Sverrisson Á. Enterprise clusters in developing countries: mechanisms of transition and stagnation. *Entrepreneurship & Regional Development*. 2013. Vol. 15(3). P. 183–206. <https://doi.org/10.1080/08985620210159239>.
8. Summary of the report «Lithuanian Clusterization, 2017. Promotion and development of Innovation Networking – InoLink». *Research Institute for Changes (RICh)*. 2017. P. 32–39.
9. Strategic Action Process for Competitiveness Cluster Formation – a guidebook for practitioners URL : <https://poduzetnistvo.gov.hr/UserDocsImages/EU%20projekti/IPA%20IIIC/Pod%20C5%A1ka%20razvoju%20klastrera/7.Strate%20C5%A1ki%20akcijski%20proces%20o%20osnivanju%20tri%20klastrera.pdf> (дата звернення: 15.04.2018).
10. Lindqvist G., Ketels C., Sölvell Ö. The cluster initiative greenbook 2.0. Stockholm: *Ivory Tower Publishers*. 2013. P. 8–14.
11. Bergman E. Cluster life-cycles: An emerging synthesis. Vienna: Institute for Regional Development and Environment. *Vienna University of Economics and Business Administration*. 2016. P. 101–105.
12. Lindqvist G., Sölvell Ö. Organising clusters for innovation: Lessons from city regions in Europe. CLUSNET Final Report, Clusters and Cities Network. 2016. P. 54–62.
13. The European Cluster Collaboration Platform. URL : <https://www.clustercollaboration.eu> (дата звернення: 15.04.2018).

14. Competitiveness of Enterprises and Small and Medium-sized Enterprises. URL : <http://cosme.me.gov.ua/> (дата звернення: 15.04.2018).
15. Тарасенко Т. В. Механізм венчурного фінансування інноваційного підприємництва. *Бізнес Інформ*. Харків. 2004. №5–6. С. 49–51.
16. Матієнко В.М. Венчурне фінансування інноваційної діяльності підприємств. *Економічний вісник Донбасу*. 2008. № 1(11). С. 156-158.
17. Поручник А.М., Антонюк Л.Л. Венчурний капітал: зарубіжний досвід та проблеми становлення в Україні: монографія. Київ: КНЕУ, 2000. 172 с.
18. 2016 European Venture Capital Report. – 2017. URL: <https://blog.dealroom.co/wp-content/uploads/2017/01/2016-European-Venture-Capital-Report.pdf>.
19. Бутенко А.І., Уманець Т.В., Гриневич Л.В. Методологічні основи дослідження інноваційного потенціалу технологічного підприємництва в Україні. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 2 (48). С. 177-186.
20. Національна інноваційна система: зарубіжний досвід, стан в Україні. Аналітичні матеріали до парламентських слухань / За ред. В.М. Геєця, Л.І. Федулової. Київ, 2007. 184 с.
21. Нікіфоров П.О., Гладчук О.М. Проблеми розвитку венчурного капіталу в Україні та світі. URL : <http://www.nbu.gov.ua>.

References

1. Delgado M., Porter M., Stern S. (2016). Clusters and entrepreneurship. *Journal of Economic Geography*. Retrieved from <http://joeg.oxfordjournals.org/content/early/2016/05/28/jeg.lbq010.abstract>.
2. Ketels C., Protsiv S. (2014). Clusters and the New Growth Path for Europe, Working Paper. Vienna , WIFO. P. 59–63.
3. Neffke F., Henning M., Boschma R. (2011). How Do Regions Diversify over Time? Industry Relatedness and the Development of New Growth Paths in Regions. *Journal of Economic Geography*. 2011, pp. 247–249.
4. European Cluster Observatory 2016, Cluster programmes in Europe. Retrieved from <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/12925>.
5. European Commission, EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. (2010). Brussels, EEA. P. 28–31.
6. Miles R.E., Snow Ch.C. (2012). Causes of Failure in Network Organizations. *California Management Review*, Vol. 34(4), pp. 53–72. doi: 10.2307/41166703.
7. Sverrisson Á. (2013). Enterprise clusters in developing countries: mechanisms of transition and stagnation. *Entrepreneurship & Regional Development*, Vol. 15(3), pp. 183–206. <https://doi.org/10.1080/08985620210159239>.
8. Summary of the report «Lithuanian Clusterization, (2017). Promotion and development of Innovation Networking – InoLink». *Research Institute for Changes (RICH)*, pp. 32–39.
9. Strategic Action Process for Competitiveness Cluster Formation – a guidebook for practitioners Retrieved from <https://poduzetnistvo.gov.hr/UserDocsImages/EU%20projekti/IPA%20III/POdr%20C5%A1ka%20razvoju%20klastera/7.Strate%20C5%A1ki%20ak%20cijski%20proces%20o%20osnivanju%20tri%20klastera.pdf>.
10. Lindqvist G., Ketels C., Sölvell Ö. (2013). The cluster initiative greenbook 2.0. Stockholm: *Ivory Tower Publishers*, pp. 8–14.
11. Bergman E. (2016). Cluster life-cycles: An emerging synthesis. Vienna: Institute for Regional Development and Environment. *Vienna University of Economics and Business Administration*, pp. 101–105.

12. Lindqvist G., Sölvell Ö. (2016). Organising clusters for innovation: Lessons from city regions in Europe. CLUSNET Final Report, Clusters and Cities Network. P. 54–62.

13. The European Cluster Collaboration Platform. Retrieved from <https://www.clustercollaboration.eu>.

14. Competitiveness of Enterprises and Small and Medium-sized Enterprises. Retrieved from <http://cosme.me.gov.ua/>.

15. Tarasenko T. V. (2004). Mekhanizm venchurnogo finansirovaniya innovatsionnogo predprinimatel'stva [The mechanism of venture financing of innovative entrepreneurship]. *Biznes Inform – Business Inform*, 5–6, pp. 49–51 [in Russian].

16. Matiienko V.M. (2008). Venchurne finansuvannia innovatsiinoi diialnosti pidpriemstv [Venture financing of innovative activity of enterprises]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of the Donbas*, 1(11), pp. 156-158 [in Ukrainian].

17. Poruchnyk A.M., Antoniuk L.L. (2000). Venchurnyi kapital: zarubizhnyi dosvid ta problemy stanovlennia v Ukraini [Venture capital: foreign experience and problems of formation in Ukraine]. Kyiv, KNEU [in Ukrainian].

18. 2016 European Venture Capital Report. (2017). Retrieved from <https://blog.dealroom.co/wp-content/uploads/2017/01/2016-European-Venture-Capital-Report.pdf>.

19. Butenko A.I., Umanets T.V., Hrynevych L.V. (2017). Metodolohichni osnovy doslidzhennia innovatsiinoho potentsialu tekhnolohichnoho pidpriemnytstva v Ukraini [Methodological bases of research of innovative potential of technological entrepreneurship in Ukraine]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of the Donbas*, 2 (48), pp. 177-186 [in Ukrainian].

20. Heiets V.M., Fedulova L.I. (Eds.). (2007). Natsionalna innovatsiina systema: zarubizhnyi dosvid, stan v Ukraini. Analitychni materialy do parlamentskykh slukhan [National innovation system: foreign experience, the situation in Ukraine. Analytical materials for parliamentary hearings]. Kyiv [in Ukrainian].

21. Nikiforov P.O., Hladchuk O.M. Problemy rozvytku venchurnoho kapitalu v Ukraini ta sviti [Problems of venture capital development in Ukraine and the world]. Retrieved from <http://www.nbu.gov.ua> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції 03.12.2019 р.